

Ks. ALEKSANDER USOWICZ C. M.

## Corpus Philosophorum Medii Aevi.

### II.

#### Pierwsze owoce projektu.

W lutym 1930 r. przedrukował ks. Lacombe w imieniu Komisji pierwszą część projektu polskiego z drobnymi zmianami<sup>30)</sup>. Broszura ks. Lacombe'a zaznacza, że prace przygotowawcze do wydania „Aristoteles Latinus” trwają nieprzerwanie już od pół wieku i zasadnicze trudności są już rozwiązane. Niemniej jednak trzeba zestawić jeszcze bardziej kompletną listę rękopisów przed rozpoczęciem edycji. W tym celu PAU zgodziła się wydawać serię pt. „Prolegomena in Aristotelem Latinum”, które między innymi będą zawierały listę rękopisów zawierających tłumaczenia łacińskie dzieł Arystotelesa wraz z kolekcją ich incipit. Broszura zaprasza wszystkich uczonych, którzy interesują się wydawnictwem, ażeby zechcieli wyniki swej pracy badawczej oddać do dyspozycji Komisji. W interesie bowiem wszystkich narodów leży, by publikacja tekstów była jak najbardziej dokładna.

Ks. Michalski, jako prezes Komisji, stara się zainteresować projektem możliwie najszersze koła świata naukowego. Charakterystyczną pod tym względem jest notatka skreślona jego ręką na jednym z listów P. Pelseneera, sekretarza Belgijskiej Akademii Nauk, tej treści: „Napisałem 18. I. 1929 r. do Lacombe'a o zwołanie Komisji na 10. I. Ja sam bym był w Pa-

---

<sup>30)</sup> Projet de l'Union Académique Internationale pour la publication d'un Corpus Philosophorum Medii Aevi (Bruxelles 1930). Por. list. G. Lacombe'a do ks. Michalskiego z 11 marca 1930 r. AMS.

ryżu już 6. I. ze względu na Zjazd Uniwersytetów Katolickich, który się tam rozpocznie 6. I., będzie bowiem można zaagitować za współudziałem w wydawnictwie „Corpus Philosophorum Medii Aevi“<sup>31)</sup>). Równocześnie ks. Lacombe stara się pozyskać do współpracy uczonych włoskich, wchodzi w kontakt z uczonymi amerykańskimi, zgrupowanymi wokół Mediaeval Academy of America, koresponduje z M. S. Gillet, zapraszając do pracy uczonych z zakonu dominikańskiego, angażuje wybitnego paleografa z Neufchâtel E. Baura. W porozumieniu z archiwariuszem Biblioteki Narodowej w Paryżu H. Omont zabiera się do katalogowania tamtejszych rękopisów Arystotelesa, licząc specjalnie na pomoc polskiego uczonego A. Birkenmajera<sup>32)</sup>).

W maju 1932 r. na zjeździe Unii Akademii przedstawiono pierwsze realne owoce pracy. Jednym z nich był pierwszy zeszyt *Prolegomena in Aristotelem Latinum*, opracowany przez Aleksandra Birkenmajera pt.: *Classement des ouvrages attribués à Aristote par le moyen-âge latin* i wydany przez PAU<sup>33)</sup>). Praca A. Birkenmajera dzieli wszystkie traktaty przypisywane przez średniowiecze Arystotelesowi na 12 grup, plus jedna grupa dodatkowa. W skład „Corpus“ miałyby wejść grupy od pierwszej do szóstej wraz z grupą dodatkową. W pierwszej grupie mieszczą się dzieła, które istnieją w języku greckim i których autentyczność jest mniej lub więcej pewna. Do drugiej grupy należą traktaty, które na pewno nie pochodzą od Arystotelesa, ale które istnieją w języku greckim pod imieniem Arystotelesa. Trzecią grupę stanowią traktaty nieautentyczne, istniejące obecnie tylko w tłumaczeniach łacińskich średniowiecza, o których jednak wiemy z całą pewnością, że krążyły w Grecji pod imieniem Arystotelesa. Czwartą grupę stanowią traktaty istniejące w języku greckim, które przypisuje się bądź Arystotelesowi, bądź Teofrastowi. Do piątej grupy należą tzw. *Problemata* przypisywane Arystotelesowi a będące faktycznie w większości dziełem pisarzy łacińskich od XII do XV w. W szóstej grupie mieszczą się Pseudoaristotelica, tłumaczone z arabskiego, ale mające za podstawę źródła greckie. W skład

---

<sup>31)</sup> List P. Pelseneera do ks. Michalskiego z 13 grudnia 1929. AMS.

grupy dodatkowej wchodzą: *Liber de vita Aristotelis* i *Liber de Intelligentia Aristotelis*, ściśle związane z historią recepcji Arystotelesa w średniowieczu. Plan Birkenmajera zaaprobowwała Komisja dla „Corpus“ już w styczniu w całości, z wyjątkiem jednego drobnego szczegółu<sup>34)</sup>.

Drugim owocem prac związanych z wydawnictwem był katalog zbadanych dotąd przez Komisję rękopisów Arystotelesa, dochodzących do liczby blisko 2.000.

Na posiedzeniu Komisji dla „Corpus“ w maju 1932 r. poddano pod aprobatę wnioszek Mediaeval Academy dotyczący *Corpus Commentariorum Averrois in Aristotelem*. Mediaeval Academy proponuje przyjęcie na siebie całego ciężaru finansowego i naukowego wydania komentarzy Awerroesa czyli najpoważniejszej części serii drugiej, przewidzianej w projekcie z 1928 r. Przedsięwzięcie Mediaeval Academy byłoby pod kontrolą Unii i Komisji. Ks. Michalski, który przewodniczył na tym posiedzeniu, podkreślił duże korzyści projektu Mediaeval Academy i poddał projekt pod aprobatę Komisji. Komisja jednogłośnie przyjęła propozycję<sup>35)</sup>.

Na tym samym posiedzeniu rozpatrywano jeszcze inną sprawę. Na życzenie Międzynarodowego Biura Unii zwrócił się ks. Michalski do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie z prośbą: a) poparcia prac Komisji przez wpłacenie do Biura centralnego w Paryżu w roku 1932 1.000 zł, b) wyasygnowania w ratach rocznych przez przeciąg trzech lat 6.000 zł na druk katalogu. Prośbę umotywował tym, że katalog rozejdzie się po całej Europie i Ameryce, stając się w ten sposób silnym czynnikiem propagandowym inicjatywy polskiej<sup>36)</sup>. Ponieważ ks.

<sup>32)</sup> List g. Lacombe'a do ks. Michalskiego z 11 marca 1930 AMS.

<sup>33)</sup> Drugi zeszyt *Prolegomena* wyszedł nakładem PAU w 1934 r. i zawierał rozprawę W. L. Lorimera: *The text Tradition of the Interpretatio Anonymi of Pseudo-Aristotle „De mundo“*.

<sup>34)</sup> *Classement des ouvrages attribués à Aristote par le moyen âge latin, Prolegomena in Aristotelem Latinum*, I, Cracovie 1932, 10—19.

<sup>35)</sup> Por. *Bulletin de la Classe des Lettres etc. de l'Académie Royal de Belgique*, 1932, 346, 359.

<sup>36)</sup> List ks. Michalskiego do Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 1932 r. AMS.

Michalski, jadąc do Brukseli jako delegat PAU, otrzymał zapewnienie o tej podwójnej subwencji, dlatego zgłosił ją na posiedzeniu Komisji. Propozycję przyjęło zebranie plenarne Unii z aplauzem. Równocześnie jednak delegat włoski V. Ussani dał propozycję o wiele szerszą, mianowicie tę, że rząd włoski wzgl. włoska Libreria dello Stato gotowa jest wydać całe „Corpus Philosophorum“. Warunkiem było jedynie przedstawienie szczegółowego planu odnośnie objętości każdego tomu. Propozycję włoską, która przedstawiała duże korzyści, przyjęto i wyznaczono Podkomisję, która miała określić ilość tomów, stron, czcionki, papier itd. Do Podkomisji tej wybrano V. Ussani'ego, J. H. Baxtera, G. Chenu, G. Lacombe'a i ks. Michalskiego <sup>37)</sup>).

W następnych latach kontynuowano nadal rejestrację rękopisów. Ks. Lacombe i M. Dulong opisywali rękopisy watykańskie, amerykańskie i przeprowadzali rewizję niektórych rękopisów niemieckich. Młody uczony włoski E. Franceschini rejestrował rękopisy włoskie. Rząd włoski poszedł mu na rękę w jego pracy. Ministerstwo Komunikacji, dało mu bilet darmowy określony na wszystkie koleje kraju, by w ten sposób mógł łatwo przenosić się z jednego archiwum do drugiego. Al. Birkenmajer sporządzał lub uzupełniał rękopisy austriackie, czechosłowackie, niemieckie i szwajcarskie. Najwięcej rękopisów „Aristotelis Latini“ znaleziono we Francji (400), dalej we Włoszech i Niemczech (320, 330), w Anglii i Watykanie (190, 220) i w Austrii (120). Inne kraje posiadają stosunkowo niewiele rękopisów, po kilka lub kilkanaście. W niektórych jednak krajach, mających niewielką ilość rękopisów, znaleziono niezwykle cenne kodeksy <sup>38)</sup>.

Z początkiem marca 1933 r. G. Marconi, w charakterze prezesa Włoskiej Unii Akademii, przesyła ks. Michalskiemu wydrukowany przez Libreria dello Stato program wydawnictwa „Aristoteles Latinus“ z następującym krótkim listem <sup>39)</sup>:

<sup>37)</sup> Bulletin de la Classe des Lettres etc. de l'Académie Royal de Belgique, 1932. 36 n.

<sup>38)</sup> Por. Al. Birkenmajer Sprawozdanie z prac wykonanych w czasie podróży do Paryża odbytej na zlecenie PAU w styczniu 1932. Arch. PAU.

<sup>39)</sup> List G. Marconiego do ks. Michalskiego z 8 marca 1933. AMS.

Ill. mo Signor Presidente,  
 Le trasmetto copia del nuovo  
 schema di Programma dell'edizione  
 dell'Aristotile latino medievale,  
 facendo Le presente che non gli  
 daró corso se non mi giunga  
 la sua approvazione.

Con osservanza

Il Presidente  
*G. Marconi*

Program wylicza ówczesnych współpracowników „Corpus“  
 w składzie następującym:

- Belgia*: A. Mansion (Lowanium),  
*Dania*: J. Reader (Uniw. w Kopenhadze),  
*Francja*: E. Gilson (z Collège de France) i G. Chenu (z Saul-  
 choir),  
*Hiszpania*: Instytut Studiów Katalońskich,  
*Kanada*: J. T. Muckle (Uniwersytet w Toronto),  
*Niemcy*: grupa uczonych pod kierunkiem W. Jaegera (Uniw.  
 w Berlinie),  
*Norwegia*: prof. G. Rudberg (Oslo),  
*Polska*: A. Birkenmajer (Kraków),  
*Stany Zjednoczone*: Ks. G. Lacombe i grupa uczonych z Ka-  
 tolickiego Uniw. w Ameryce,  
*Szwajcaria*: E. Bauer (Uniw. w Neufchâtel),  
*Wielka Brytania*: J. A. Baxter, W. L. Lorimer (Uniw. w St.  
 Andrews) i grupa uczonych pod kierunkiem W. D. Rossa (Ox-  
 ford) <sup>40</sup>).

Do pracy więc nad urzeczywistnieniem projektu polskiego  
 skupili się najwybitniejsi uczeni europejscy i amerykańscy.  
 A trzeba pamiętać, że w późniejszych latach przystąpili jeszcze  
 inni do pracy. W r. 1938 np. udało się ks. Michalskiemu pozy-  
 skać dla „Corpus“ M. Grabmanna, jednego z najwybitniej-  
 szych współczesnych mediewistów <sup>41</sup>).

Według programu „Aristotelis Latinus“ miał obejmować

<sup>40</sup>) La Libreria dello Stato. — Programma dell'edizione dell'Aristo-  
 tile Latino Medievale, Roma, dicembre 1933 — XII.

<sup>41</sup>) List J. H. Baxtera do ks. Michalskiego z 24 stycznia 1938. AMS.

poza dwoma tomami katalogu rękopisów, następujące traktaty: 1) Organon, 2) Metaphysica, 3) Physica, De coelo, 4) De generatione, Metheora, 5) De animalibus, 6) De anima, Parva naturalia, 7) Ethica, 8) Politica, Economica, 9) Rhetorica, Poëtica, Rhetorica ad Alexandrum, 10) Pseudoepigrapha.

Tomy przekraczające 700 stron druku, miały być, podobnie jak i katalog, podzielone na dwie części. Ponieważ Unia Akademii zobowiązała się dostarczyć wszystkie teksty do 1948 r., dlatego Libreria dello Stato spodziewa się, że całość wyjdzie w 1950 r. Nie przypuszczano oczywiście wówczas, że druga wojna światowa zahamuje czasowo tak pięknie zapowiadające się wydawnictwo.

W roku 1933 również wydała Komisja Reguły, jakich należało się trzymać przy edycji „Aristoteles Latinus“ Reguły te są następujące: Ponieważ „Corpus“ wychodzi pod kierunkiem Unii Akademii, dlatego wydawcy winni się trzymać w miarę możliwości zasad ogłoszonych przez Unię w broszurze pt. *Emploi de signes critiques et disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins*. Przedmowa, która wyprzedza edycję każdego traktatu, winna ograniczyć się do istotnych rzeczy, tzn. podać klasyfikację rękopisów, zasady dotyczące układu tekstu i wyboru ortografii, oznaczyć, o ile możliwości, datę tłumaczenia i osobę tłumacza, oraz podać stosunek tłumaczenia łacińskiego do tekstu greckiego. Po przedmowie następuje tekst na stronicy podzielonej na trzy części: pierwsza część zawiera tekst, druga zaznacza warianty tekstu greckiego, na których opiera się tłumacz, w tych miejscach, w których tekst łaciński odbiega od greckiego, trzecia część zawiera aparat krytyczny. W wyborze ortografii trzymać się należy, o ile możliwości, ortografii tłumacza lub jego epoki. Przy edycji każdego traktatu dołącza się na końcu „index nominum rerum locutionum“ w celu ułatwienia identyfikacji cytatów u autorów scholastycznych oraz w celu zaznaczenia odrębności językowej u tłumaczy. W wypadku tłumaczenia opartego na innym, starszym, do Komisji należy decyzja, czy należy je opublikować obok siebie, czy też osobno <sup>42)</sup>.

<sup>42)</sup> Règles à suivre dans l'édition de l'Aristote latin médiévale, Paris 1933.

W ten sposób inicjatywa ks. Michalskiego nadspodziewanie szybko zaczęła wydawać pierwsze owoce. Już w r. 1935 pierwszy tom katalogu został w całości złożony przez zecerów włoskiej Libreria dello Stato<sup>43)</sup>. Dokładna jednak korekta tomu, wojna włosko-abisyńska, konieczność wprowadzenia pewnych drobnych zmian do tekstu, o cztery jeszcze lata opóźniły ostateczne wydanie tomu<sup>44)</sup>; ukazał się on bowiem dopiero w r. 1939. W marcu 1940 r. zawiadomił V. Ussani ks. Michalskiego o ukazaniu się tomu i na jego życzenie przesłał mu do Krakowa jeden egzemplarz<sup>45)</sup>. Po 12 więc latach ujrzał projektodawca realny plon swej inicjatywy. Nie ujrzał natomiast skutków swej pracy ks. G. Lacombe, niestrudzony w inwentaryzowaniu rękopisów i w organizowaniu dzieła. Zmarł już 1. IX. 1934 r. Wśród listów pisanych do ks. Michalskiego znajduje się także kilkanaście pisanych przez Lacombe'a. Z listów tych wynika, z jaką troską i poświęceniem ów uczony amerykański troszczył się o zrealizowanie projektu polskiego.

Po śmierci Lacombe'a J. H. Baxter z V. Ussanim komunikują się w dalszym ciągu z ks. Michalskim w sprawach „Corpus Philosophorum Medii Aevi”. Wymiana listów między nimi wskazuje jak projekt polski był nie tylko doniosłym wydarzeniem naukowym, ale także w jakim stopniu przyczynił się do łączenia między sobą narodów i wywołał sympatię dla Polski i Polaków. Na poparcie tego wystarczy zacytować list J. H. Baxtera z 19 grudnia 1938 r., w którym rozpoznać już można odgłosy nadciągającej burzy wojennej<sup>46)</sup>:

Mon bien cher Piccolo.

On ne se croirait pas dans un monde chrétien et civilisé tant sont les brutalités et les persécutions, et naturellement à cette époque mes

---

<sup>43)</sup> Al. Birkenmajer: Sprawozdanie z podróży do Padwy odbytej w dniach 14—20 kwietnia 1935 r. AMS. Por. Bulletin de la Classe de Lettres etc. de l'Académie Royal de Belgique, 1936, 210.

<sup>44)</sup> Por. listy V. Ussaniego do ks. Michalskiego z 19 czerwca 1935; z 26 lipca 1935; z 22 stycznia 1936; z 28 marca 1936; z 14 października 1936; z 29 grudnia 1936; z 29 stycznia 1937; z 1 lutego 1938; z 23 lutego 1937; z 20 lutego 1939. AMS.

<sup>45)</sup> List V. Ussaniego z 30 marca i z 10 maja 1940 r.

<sup>46)</sup> List J. H. Baxtera z 19 grudnia 1938. AMS.

pensées se tournent vers toi, non seulement pour ce que tu m'es, mais aussi pour ce que l'avenir peut avoir pour votre patrie. Depuis notre réunion au mois de mai, combien de choses épouvantables sont arrivées! Et qui sait ou tombera ensuite la main dévoratrice?

Je tiens à t'adresser mes vœux fraternels pour Noël et pour le Nouvel An. Sois assez gentil pour saluer aussi en mon nom les chers collègues avec lesquels j'ai discuté et diné avec tant de plaisir au mois de mai, surtout notre collègue Sandro, qui avec toi a tant fait pour moi lors de mon séjour chez vous.

Je serais toujours heureux d'avoir de te nouvelles et en même temps de recevoir des renseignements sur votre Dictionnaire. Espérons que rien n'arrivera pour nous revoir aux réunions du moi de mai! La Pologne est sans doute en danger: il est maintenant clair où vice la politique de vos voisins, mais combien il serait triste de voir la Polonia restituta tomber encore en morceaux. Que Dieu vous en préserve, et qu'il te garde, mon cher et vénéré ami, avec son bras tout-puissant.

Mes amitiés les plus cordiales,  
Ton frère O. I. P.

Giacomino.

W r. 1941 Ussani proponuje A. Birkenmajerowi korektę drugiego tomu katalogu „Aristotelis Latinus“<sup>47)</sup>, a w r. 1947 wraz z Franceschinim robi starania nad wznowieniem Komisji dla „Corpus“. Minio-Paluello zawiadamia A. Birkenmajera jak sprawy stoją w Rzymie i zapytuje, co PAU zdziałała dla uruchomienia Komisji<sup>48)</sup>. Ks. Michalski otrzymuje również od V Ussani'ego drogą nieurzędową wiadomości dotyczące „Corpus“, między innymi o przeprowadzaniu drugiej korekty traktatu Pseudo-Arystotelesa *De mundo* w opracowaniu W. L. Lorimera<sup>49)</sup>.

Projekt „Corpus Philosophorum Medii Aevi“, jak to pierwotny plan z r. 1928 przewidywał, został z czasem rozszerzony względnie stał się bodźcem do nowych projektów. A. Birkenmajer proponował w r. 1931 włączenie do „Corpus“ łacińskich przekładów komentarzy greckich do Arystotelesa<sup>50)</sup> Brytyjska zaś Akademia Nauk w r. 1937 dała plan wydania

<sup>47)</sup> List Al. Birkenmajera z 7 marca 1941. AMS.

<sup>48)</sup> List Al. Birkenmajera z 2 maja 1947. AMS.

<sup>49)</sup> Wiadomości przesłane przez V. Ussaniego (niedatowane). AMS.

<sup>50)</sup> Por Al. Birkenmajer: Sprawozdanie z 1932 r. AMS.



„Corpus platonicum medii aevi“<sup>51)</sup>. „Corpus platonicum“ miało uzupełnić edycję „Aristotelis Latinus“, ukazując w jaśniejszym świetle teksty, na których opierał się drugi obok perypatetycznego prąd w filozofii średniowiecznej, prąd platońsko-augustyński.

Alexander Usowicz: **Corpus philosophorum medii aevi**. — Anno 1928 C. Michalski, in Universitate Jagellonica Cracoviensi insignis philosophiae christianae magister, propositum editionis scriptorum mediae aetatis delineavit. Propositum, a Societate Academicarum Faederatarum approbatum, feliciter exordium sumpsit, secundum normas ab amplissimis viris constitutas. Prima pars catalogi versionum latinorum Aristotelis, diligenti codicum manuscriptorum investigatione a G. Lacombe, M. Dulong, E. Franceschini et A. Birkenmajer preparata ac correcta, Romae a. 1939 in typographia nationali italica apparuit. Auctor articuli primaevam editionis historiam litteris ad C. Michalski scriptis necnon aliis, in archivio reconditis documentis, illustrat.

---

<sup>51)</sup> Union Académique Internationale. Session de 1937. Esquisse du plan Corpus Platicum Medii Aevi projeté sous les auspices de la „British Academy“. AMS. Por. XVIII-e Session annuelle ordinaire du Comité de l'U. A. I. Ordre du jour.